

COSTANZA CASATI

KLY
TAIM
NES
TRA

**KONINGINNEN WORDEN OFWEL
GEHAAT, OFWEL VERGETEN.
KLYTAIMNESTRA WEET AL WELKE
OPTIE HAAR HET BESTE PAST...**

Je bent geboren uit een koning, maar trouwt met een tiran. Je kijkt hulpeloos toe als hij je kind offert om de goden gunstig te stemmen. Je ziet hem oorlog voeren in een vreemd land en troost jezelf met je eigen gewelddadige gedachten. Want dit was niet de eerste keer dat je het onderspit moest delven. Dit was niet het leven dat je verdiende. En dit wordt niet je ondergang. Langzaam smeed je je plan.

Als de echtgenoot aan wie je toebehoort triomfantelijk terugkeert, word je een vrouw die een keuze heeft. Accepteren of wreken; er komt hoe dan ook een schandaal van. Dus je wacht je tijd af en dwingt vergelding af bij de goden. Want jij begrijpt al heel lang iets wat de anderen nooit begrepen hebben: als de macht je niet gegeven wordt, moet je zelf het heft in handen nemen.

Klytaimnestra, de debuutroman van Costanza Casati, is een wervelende roman die zich afspeelt in de Griekse oudheid; een zinderend verhaal over macht en voorspellingen, over haat en liefde, en over een onvergetelijke koningin die meedogenloos de dood afriep over iedereen die haar onrecht aandeed.

**‘Knettert van de intense razernij, passie en
kracht. Een sterk portret van een fascinerende,
gecompliceerde vrouw [...] Ik vond het geweldig.’**

**– Jennifer Saint, auteur van de bestsellers *Ariadne*,
Elektra en *Atalanta***

www.uitgeverijorlando.nl

COSTANZA CASATI

Klytaimnestra

Vertaling uit het Engels door
Saskia Peterzon-Kotte

uitgeverij
ORLANDO

De vertaling van de citaten op pagina 59 en 383 zijn overgenomen uit:
Aischylos, *Het verhaal van Orestes*, vertaald en ingeleid door Gerard Kool-
schijn. Amsterdam, Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2012

© 2023 Costanza Casati

Oorspronkelijk titel *Clytemnestra*

Oorspronkelijke uitgever Michael Joseph, een onderdeel van
Penguin Random House, Londen

© Nederlandse vertaling Uitgeverij Orlando bv, Amsterdam,
en Saskia Peterzon-Kotte

Omslagontwerp Joyce Zethof

© Foto auteur Arianna Genghini

Zetwerk Pre Press Media Groep

ISBN 978 90 833357 4 2

NUR 302

www.uitgeverijorlando.nl

DEEL EEN

Er is geen rust
voor een vrouw met ambitie

Geen liefde
voor een vrouw met een kroon

Ze heeft te veel lief
ze is wellustig

Haar macht is te sterk
ze is meedogenloos

Ze vecht voor wraak
ze is gek

Koningen zijn geweldig
mchtig
goddelijk

Koninginnen zijn dodelijk
schaamteloos
vervloekt

Prooi

Klytaimnestra kijkt omlaag in het steile ravijn, maar ziet geen tekenen van lijken. Ze zoekt naar verbrijzelde schedels, gebroken botten, lichaamsdelen die zijn aangevreten door wilde honden en uitgepikt door gieren, maar niks. Er zijn alleen wat dappere bloemen die tussen de kieren groeien; hun bloemblaadjes steken wit af tegen de donkere kloof. Ze vraagt zich af hoe ze kunnen groeien op zo'n plek des doods.

Er waren daar beneden geen bloemen toen ze klein was. Ze herinnert zich dat ze als kind in het bos gehurkt zat en toekeek hoe de oudsten daar misdadigers en zwakke baby's over het pad sleurden en ze in de kloof smeten die de Spartanen Kaiadas noemden. Onder aan de klif zijn de stenen zo scherp als pas gegoten brons en zo glibberig als rauwe vis. Klytaimnestra verstopte zich daar vroeger altijd en dan zat ze te bidden voor al die mannen die een langzame, pijnlijke dood stierven. Ze kon niet voor de baby's bidden: bij de gedachte daaraan werd ze onrustig. Als ze dichter naar de rand van het ravijn liep, voelde ze een zacht briesje langs haar huid strijken. Haar moeder had haar verteld dat de dode kinderen die onder in de Kaiadas lagen via de wind spraken. Die stemmen fluisterden iets, maar Klytaimnestra kon de woorden niet verstaan. Dus liet ze haar gedachten afdwalen terwijl ze naar de zon keek, die tussen de bladerrijke takken door piepte.

Er hangt een griezelige stilte in het bos. Klytaimnestra weet dat ze gevolgd wordt. Ze daalt snel af van het hoger gelegen terrein en laat het ravijn achter zich, waarbij ze probeert niet onderuit te gaan op de glibberige stenen die het jagerspad vormen. De wind is kouder, de lucht donkerder. Toen ze uren geleden het paleis verliet, kwam de zon op, warm op haar huid, en het gras was nat onder haar voetzolen. Haar moeder zat al in de troonzaal, haar gezicht stralend in het oranje licht, en Klytaimnestra glipte langs de deuren voordat ze gezien werd.

Opeens is er beweging achter de bomen, en het geluid van knispere bladeren. Klytaimnestra glijdt uit en haalt haar handpalm open aan de scherpe rand van een steen. Als ze opkijkt, klaar om zichzelf te

verdedigen, staren er twee grote, donkere ogen naar haar. Het is maar een hert. Ze balt haar vuist en veegt haar hand af aan haar tuniek, voordat het bloed een spoor kan achterlaten voor haar jager.

Ergens ver boven haar hoort ze wolven huilen, maar ze dwingt zichzelf door te gaan. Spartaanse jongens van haar leeftijd vechten in tweetallen met wolven en panters als onderdeel van hun training. Klytaimnestra heeft een keer haar haar afgeschoren, als een jongen, en ging met hen naar het *gymnasion*, in de hoop dat ze zich zouden voorbereiden op een jacht. Toen haar moeder erachter kwam, gaf ze haar twee dagen geen eten. ‘Onderdeel van de training is dat Spartaanse jongens worden uitgehongerd tot ze gedwongen zijn om te gaan stelen,’ zei ze. Klytaimnestra zat haar straf uit; ze wist dat ze die had verdiend.

Het riviertje leidt naar een bron en een kleine waterval. Daarboven ziet ze een rotsspleet, een ingang van iets wat zo te zien een grot is. Ze klimt op de bemoste rotsen aan weerszijden van de bron. Haar hand gloeit en glijdt van het oppervlak van de klif. Haar boog verschuift over haar rug en de dolk hangt los aan haar riem, waarbij het gevest tegen haar bovenbeen drukt.

Bovenaan blijft ze staan om op adem te komen. Ze scheurt een stuk van haar tuniek af, doopt het in het heldere water van de bron en wikkelt het om haar bloedende hand. De kronen van de eikenbomen versmelten met de donker wordende lucht, en alles wordt wazig voor haar vermoeide ogen. Ze weet dat ze te kwetsbaar is op de grond. *Hoe hoger je klimt, hoe beter*, zegt haar vader altijd.

Ze klautert in de hoogste boom en blijft schrijlings op een tak zitten, waar ze haar dolk stevig vastklemt. De maan staat hoog aan de hemel met strakke, koude contouren, als een zilveren schild. Alles is stil, behalve het water in de bron onder haar.

Er kraakt een tak, en voor haar duiken twee gouden ogen op, die haar bestuderen. Klytaimnestra blijft stil zitten; het bloed klopt in haar slapen. In de boom tegenover haar glipt een zilveren gedaante uit de schaduwen, waarna er een dikke vacht en puntige oren te zien zijn. Een lynx.

Het beest maakt een sprong en landt in haar boom. Door de klap verliest ze haar evenwicht. Ze omklemt de tak, maar haar nagels breken en haar handpalmen glijden weg. Ze valt en belandt op de modderige grond. Heel even is ze verblind, en ze houdt haar adem in. Het dier probeert op haar te springen, maar haar handen bewegen snel naar haar pijlen en haar boog. Ze schiet en rolt op haar zij. De klauwen van de lynx krassen over haar rug en ze slaakt een kreet.

Het dier blijft staan, met zijn rug naar de smalle spleet die naar de grot leidt. Een ogenblik staren de vrouw en de lynx elkaar aan. Dan slaat Klytaimnestra zo snel als een slang toe en zwiept haar dolk in de schouder van het dier. De lynx jankt en Klytaimnestra rent langs het dier naar de zwarte grot. Ze past amper door de spleet, schampt haar hoofd en haar heup, zakt weg in de duisternis en wacht, biddend dat de grot niet nog een ingang heeft en er geen andere bezoekers zijn.

Langzaam raken haar ogen gewend aan het donker. Haar boog en het grootste deel van haar pijlen zijn op de een of andere manier nog heel en ze legt ze aan de kant. Ze trekt haar bebloede tuniek uit en laat haar rug tegen de koude rots rusten. Haar gehijg echoot in de vochtige lucht, alsof de rots zelf ademhaalt. Kan de godin Artemis haar nu zien? Ze hoopt vurig van wel, al zegt haar vader altijd dat ze zich niet met de goden moet inlaten. Haar moeder gelooft juist dat de geheimen van de goden schuilgaan in de bossen. Grotten zijn voor haar een schuilplaats, een geest die kan denken en die het leven heeft geleid van de schepselen die er door de tijd heen hebben gehuisd. Maar misschien heeft haar vader wel gelijk: deze grot klinkt zo leeg als een tempel in de nacht. Ze hoort alleen het gekerm van de gewonde lynx, die steeds verder weg loopt.

Zodra het dier dood is, sleept Klytaimnestra zichzelf dichter naar de spleet en gluurt naar buiten. Er beweegt niets op de modderige grond. Ze glipt weer in haar tuniek, huivert als die aan haar wond plakt en verlaat de grot, waarbij haar heupen weer langs de gladde rotsen schampen.

De lynx ligt vlak bij de bron en het bloed verspreidt zich als gemorstte wijn over de oranje bladeren. Klytaimnestra hinkt ernaartoe en raapt haar dolk op. De ogen van het dier zijn open en de felle vorm van de maan wordt erin weerspiegeld. Er staat nog steeds verbazing in te lezen, en triestheid. Ze verschillen niet veel van de ogen van een dode man. Klytaimnestra bindt de poten van het dier aan haar pijlkoker vast en gaat op pad, in de hoop dat ze 's ochtends thuis zal zijn.

Haar moeder zal trots zijn op haar buit.

Eén meisje wint, het andere verliest

‘Rustig aan, Klytaimnestra! Artemis schiet me neer als ik weer tweede word!’

Klytaimnestra lacht en het geluid echoot als vogelzang over de vlakte. ‘Dat doet ze heus niet. Dat heeft Moeder je alleen maar wijsgemaakt om je harder te laten lopen!’

Ze racen tussen rijen olijf- en vijgenbomen door, waarbij de bladeren in hun haar blijven hangen en hun blote voeten op het gevallen fruit trappen. Klytaimnestra is sneller. Haar armen zitten onder de wondjes en blauwe plekken en in haar ogen blinkt de vastberadenheid om als eerste de rivier te bereiken. Achter haar roept Helena hijgend naar haar zus. Telkens wanneer het zonlicht op haar haar schijnt, glanst het net zo fel als het rijpe fruit om haar heen.

Klytaimnestra springt tussen de bomen uit op de zonovergoten aarde. De grond brandt onder haar voeten, dus ze hinkelt naar het gele gras. Ze stopt pas wanneer ze bij de rivier is en naar haar figuur kan kijken, dat wordt weerspiegeld in het water. Ze is vies, verformfaaid.

‘Wacht op mij!’ roept Helena.

Klytaimnestra draait zich om. Haar zus is bij de rand van de bomen blijven staan en het zweet druipt langs haar tuniek. Ze kijkt boos naar haar. ‘Waarom heb je altijd zo’n haast?’ vraagt Helena.

Klytaimnestra lacht. Voor het volk mag Helena van Sparta er dan uitzien als een godin, in werkelijkheid volgt ze haar zus bij alles wat ze doet. ‘Omdat het warm is,’ zegt Klytaimnestra. Ze gooit haar tuniek opzij en plonst in de rivier. Haar lange haar danst als zeewier om haar heen. Het frisse briesje van de vroege ochtend maakt plaats voor de zomerhitte. Langs de oever van de rivier de Eurotas, tussen de droge vlakten en de ruwe bergen, doen een paar bloedrode anemonen hun uiterste best om te groeien. Niet ver van de oevers strekt de dunne strook vruchtbare aarde met olijf- en vijgenbomen zich bedeesd uit, als een zonnestraaltje in een bewolkte lucht. Helena draait bij de oever, met het water tot aan haar dijen. Ze loopt altijd langzaam de rivier in en spettert zichzelf nat met haar handen.

‘Kom op.’ Klytaimnestra zwemt naar haar toe en omhelst haar middel. ‘Het is koud,’ klaagt Helena, maar ze loopt wel verder het water in. Als Klytaimnestra haar los probeert te laten, klemt Helena zich aan haar warme lijf vast en trekt haar zo hard mogelijk naar zich toe.

‘Jij bent geen Spartaanse vrouw,’ zegt Klytaimnestra met een glimlach. ‘Niet zoals jij. Als je een man was geweest, zou je een van de sterkste strijders van Griekenland zijn.’

‘Ik ben al een van de slimste mensen van Sparta,’ merkt Klytaimnestra grijnzend op.

Helena fronst haar voorhoofd. ‘Dat moet je niet zeggen. Je weet wat Moeder over *hybris* zegt.’

‘*Hoogmoed komt voor de val*,’ citeert Klytaimnestra verveeld. ‘Maar Vader zegt altijd dat hij de dapperste strijder van heel Sparta is, en daar heeft niemand hem ooit voor gestraft.’

‘Vader is koning. Wij niet, dus we mogen de goden niet boos maken,’ houdt Helena vol.

Klytaimnestra lacht. Ze vindt het altijd grappig dat haar zus net doet of de wereld een en al kommer en kwel is. ‘Als jij de mooiste vrouw van ons land en omstreken bent, kan ik net zo goed de slimste zijn. Ik zie niet in waarom de goden daar boos om zouden worden; zij zullen toch altijd slimmer en mooier zijn.’

Daar denkt Helena even over na. Klytaimnestra zwemt naar een stukje zonlicht dat op het water glinstert, en haar zus komt achter haar aan. Ze blijven met zijn tweeën in het water drijven; hun gezichten zijn net zonnebloemen, die altijd het licht volgen.

Ze komen op tijd bij het gymnasion aan voor hun dagelijkse oefeningen. De zon is fel en ze haasten zich naar de schaduw van de bomen die rondom de binnenplaats staan. Op het zand zijn al jonge meisjes aan het trainen; ze rennen poedelnaakt rondjes om het oefenterrein. Hier trainen de spartiaten, de dochters van de beste, indrukwekkendste strijders van Sparta, samen met gewone mensen, en dat blijven ze doen tot ze een gezin stichten. Hun lichaam is ingesmeerd met olie, hun oude littekens steken bleek af bij hun gebruinde huid.

Klytaimnestra stapt het veld op, met Helena in haar kielzog. Het zand brandt onder haar voeten als een verhit lemmet, en er hangt een intense zweetgeur in de lucht. De meester – een van haar vaders krijgers – geeft hun een discus en daarna een speer, en corrigeert hun houding terwijl ze keer op keer werpen. De zon staat steeds hoger aan de hemel en de meis-

jes springen, racen en rennen, met zere ledematen, en hun keel doet pijn door de droge, hete lucht.

Eindelijk is het tijd om te dansen. Klytaimnestra ziet dat Helena naar haar lacht; de dans is het favoriete onderdeel van haar zus. De trommels beginnen te roffelen en de meisjes beginnen. Hun blote voeten dreunen op het zand, trillend in de zonnige lucht, en het haar van de danseressen beweegt als vlammentongen. Klytaimnestra danst met haar ogen dicht, terwijl haar sterke benen het ritme volgen. Helena's bewegingen spiegelen die van haar zus, maar zijn beheerster en gracieuzer, alsof ze bang is zichzelf te verliezen. Haar voetenwerk is licht en precies, haar armen zijn net vleugels, en ze ziet eruit alsof ze elk moment van de grond kan komen om hoog de lucht in te vliegen, ver uit het blikveld van de anderen. Maar ze kan niet opstijgen, dus blijft ze onophoudelijk dansen.

Klytaimnestra danst voor zichzelf, Helena danst voor anderen.

Het water van het bad is koud en aangenaam op de huid. Alleen Helena, Klytaimnestra en de spartiaten mogen de kleine ruimte in een hoekje van de binnenplaats betreden. De meeste andere atleten, gewone burgers en meisjes die niet kunnen bewijzen dat ze geboren Spartanen zijn, spoelen het zweet in de rivier van zich af.

Klytaimnestra laat haar hoofd tegen de stenen muur rusten en kijkt naar Helena, die uit het bassin komt, met haar goudkleurige haar tegen haar schouders geplakt. Als ze zestien zijn, verandert hun lichaam en wordt hun gezicht slanker en steviger. Klytaimnestra wordt er bang van, hoewel ze dat niet uitspreekt. Het doet haar eraan denken dat hun moeder op deze leeftijd al met hun vader getrouwd was en haar vaderland verliet.

Leda was naar Sparta gekomen vanuit Aitolië, het dorre bergland in het noorden van Griekenland dat bekendstaat om de wilde dieren, de natuurgoden en de geesten. Zoals alle Aitolische prinsessen voor haar was ook Leda een jaagster, vaardig met de bijl en de boog, en ze aanbad de berggodin Rheia. Koning Tyndareos hield van haar vanwege haar felheid en trouwde met haar, hoewel de Grieken de Aitolische stammen 'primitief' noemden en geruchten verspreidden dat ze rauw vlees aten, als dieren. Toen Leda, een sterke vrouw met ravenzwart haar en een olijkleurige huid, Helena had gebaard – een meisje met een lichte huid en honingkleurig haar – dacht iedereen in Sparta dat Zeus haar minnaar was. De god stond bekend om zijn voorliefde voor mooie jonge vrouwen en nam graag verschillende gedaanten aan om ze te verleiden. Hij was in

een stier veranderd om de Fenicische prinses Europa te ontvoeren, had de liefvallige Danaë aangeraakt in de vorm van een gouden regenbui, en had de priesteres Io verleid als een donkere wolk.

Met Leda deed hij ook zoiets. Hij vermomde zich als zwaan en zag haar in haar eentje op de oever van de Eurotas zitten: haar haar zo zwart en glanzend als ravenveren, haar ogen triest en verloren. Hij vloog in haar armen, en toen ze zijn vleugels streelde, verkrachtte hij haar. Geruchten varen wel bij sappige details, dus de Spartanen hadden het erover dat Leda vocht toen hij haar greep, waarbij zijn snavel haar verwondde terwijl zijn vleugels haar in bedwang hielden. Anderen vertelden iets anders: de gemeenschap was zo prettig, zeiden ze, dat ze na afloop rozig en ademloos achterbleef.

‘Natuurlijk heeft ze ervan genoten,’ hoorde Klytaimnestra een jongen in het gymnasium een keer zeggen. ‘De koningin is anders... Haar volk is *barbaarser*.’ Klytaimnestra sloeg hem met een steen in zijn gezicht, maar zei niets tegen haar moeder. Zulke roddels werden uit jaloezie verspreid: Leda was mooi en de Spartanen wantrouwden haar. Maar lelijke stemmen zijn moeilijk te negeren en zelfs de koning raakte ervan overtuigd dat Helena niet zijn kind was. Hij zag niets van zichzelf in haar; ze werd steeds gepassioneerder over muziek en dans en huilde als ze een gewonde soldaat zag.

Klytaimnestra weet echter dat Helena haar zus is. Ze weet dat Helena als kind weliswaar teer en zachtaardig leek, maar dat ze net zo’n sterke wil heeft als zijzelf. Toen ze klein waren, kwam Helena altijd naast haar staan en dan vergeleek ze elk stukje van hun lichaam, net zo lang tot ze een overeenkomst zag en dan was ze tevreden. Per slot van rekening, zei Helena vroeger altijd, waren hun wimpers dik, hun vingers dun en hun halzen lang. En als Klytaimnestra zei dat haar eigen haar donkerder was en de kleur van modder had, beschimpde Helena haar altijd.

‘De jongens komen zo.’

Klytaimnestra kijkt op. De andere meisjes zijn al weg en Helena staart haar aan en houdt haar hoofd scheef als een nieuwsgierige hinde. Klytaimnestra wil vragen of zij ook bang is voor de toekomst, maar om de een of andere reden komen de woorden niet over haar lippen, dus staat ze maar op. ‘Laten we gaan dan.’

Vanavond zijn er geen mannen in de eetzaal. De ruimte wordt gevuld met vrouwengelach en de geur van gebraden vlees. Als Klytaimnestra en Helena binnenkomen, zit hun moeder aan het hoofd van de tafel en praat met een paar dienaren, terwijl Timandra, Phoibe en Philonoë, Klytaim-

nestra's jongere zusjes, platbrood en olijven op hun bord leggen. Ze lachen terwijl ze kauwen, en hun handen en wangen glimmen door het vet van het vlees. Helena en Klytaimnestra nemen plaats op de twee lege stoelen naast hun moeder.

De zaal is groot en kaal, en de hoge ramen kijken uit op de vlakke. Er hangen slechts een paar oude wapens aan de muren, en er staat een lange tafel van donker hout, vervaagd en vol krassen, waar mannen en vrouwen gewoonlijk samen aan eten.

‘Controleer of er niets van de graanvoorraad is gestolen,’ zegt Leda tegen de dienaren, ‘en laat wat wijn achter voor de koning als die terugkeert van zijn reis.’ Ze maakt met een handgebaar duidelijk dat ze kunnen gaan, en ze glippen de zaal uit, zo zachtjes als vissen in het water.

Phoibe veegt haar handen af aan haar bruine tuniek en buigt zich naar haar moeder toe. ‘Wanneer komt Vader eigenlijk terug?’ vraagt ze. Zij en Philonoë zijn nog klein, en ze hebben de diepgroene ogen en olijkleurige huid van hun moeder.

‘Jullie vader en broers komen vanavond terug van de spelen,’ zegt Leda, genietend van haar kaas. Klytaimnestra's oom heeft wedstrijden georganiseerd in Akarnanië, waar zich jonge mannen uit alle Griekse steden hebben verzameld om deel te nemen.

‘Het wordt net zo saai als een vergadering van oudsten, zus,’ had Kastor tegen Klytaimnestra gezegd voordat hij vertrok. ‘Hier heb je vast en zeker meer plezier door te jagen en Moeder te helpen bij het reilen en zeilen van het paleis.’ Hij had met zijn lippen langs haar voorhoofd gestreken en Klytaimnestra had geglimlacht om zijn leugen. Hij wist hoe graag ze mee had gewild.

‘Denk je dat Kastor en Polydeukes iets hebben gewonnen?’ vraagt Philonoë.

‘Natuurlijk,’ zegt Timandra, die haar tanden in het sappige varkensvlees zet. Ze is dertien en heeft grove, oninteressante gelaatstrekken; ze lijkt veel meer op haar vader. ‘Polydeukes is sterker dan welke Spartaan dan ook, en Kastor rent sneller dan de goden.’

Philonoë glimlacht voldaan en Phoibe geeuwt, terwijl ze een stuk vlees onder tafel laat vallen voor de honden.

‘Moeder, wilt u ons een verhaaltje vertellen?’ vraagt ze. ‘Vader vertelt altijd hetzelfde.’

Leda lacht. ‘Klytaimnestra vertelt jullie wel een verhaaltje.’

‘Willen jullie horen over de keer dat Kastor en ik die wolf hebben gedood?’ vraagt Klytaimnestra.

Phoibe klapt in haar handen. ‘Ja, ja!’

Dus Klytaimnestra vertelt haar verhalen, en haar zusjes luisteren. Ze zijn niet bang voor bloed en de dood, want ze zijn nog jong en groeien op in een wereld van mythen en godinnen, ze snappen het verschil nog niet tussen wat echt is en wat niet.

Door het raam zien ze de oranje gekleurde lucht. In het dorp is iemand aan het zingen en de lucht is warm en zoet.

‘Timandra lijkt echt op je,’ zegt Helena, klaar om naar bed te gaan. Hun kamer bevindt zich helemaal aan het eind van het *gynaikeion*, het vrouwengedeelte, en heeft muren die zijn beschilderd met eenvoudige afbeeldingen: rode bloemen, blauwe vogels, gouden vissen. Er staan twee houten krukken, waarop hun keurig opgevouwen kleding ligt, een waterkom en een bed van Egyptisch ebbenhout: een geschenk van de Atheense Theseus voor Helena, toen ze veertien was.

Klytaimnestra plent een handvol water in haar gezicht.

‘Vind je niet dat ze op je lijkt? Timandra?’ vraagt Helena.

‘Hmm. Ja.’

‘Ze is ondeugend.’

Klytaimnestra lacht terwijl ze haar voorhoofd afveegt. ‘Zeg je nou dat ik ondeugend ben?’

Helena houdt fronsend haar voorhoofd scheef. ‘Zo bedoelde ik het niet.’

‘Weet ik.’

Klytaimnestra gaat naast haar zus in bed liggen en kijkt naar het plafond. Soms stelt ze zich voor dat het met sterren beschilderd is. ‘Ben je moe?’ vraagt ze.

‘Nee,’ fluistert Helena. Ze aarzelt en haalt diep adem. ‘Vanavond komt Vader terug, en morgen vertelt hij jou en Timandra alles over de spelen. Hij houdt heel veel van je.’

Klytaimnestra wacht. Ze voelt aan het litteken op haar rug en raakt de rafelige randjes ervan aan.

‘Het komt vast doordat ik nog nooit iets heb gedood,’ zegt Helena.

‘Dat is het niet,’ zegt Klytaimnestra. ‘Je weet heus wel dat het komt doordat hij denkt dat Leda een andere man heeft gehad.’

‘En is dat zo?’

Hoe vaak hebben ze dit gesprek al niet gevoerd? Klytaimnestra zucht en herhaalt prompt wat ze altijd tegen haar zegt. ‘Het doet er niet toe. Je bent Leda’s dochter en mijn zus. Goed, laten we nu maar wat gaan rusten.’

Het maakt niet uit hoe vaak ze het zegt: Helena luistert altijd alsof het de eerste keer is. Ze schenkt Klytaimnestra een glimlachje en doet haar ogen dicht, terwijl haar lichaam ontspant. Klytaimnestra wacht tot ze Helena's gelijkmatige ademhaling hoort en draait zich dan naar haar toe. Ze kijkt naar de volmaakte huid van haar zus, zo glad als een amfora die klaar is om beschilderd te worden, en vraagt zich af: *sinds wanneer liggen we tegen elkaar?*

De volgende morgen is de dag van het worstelen aangebroken. De dienaars vegen het zand in het gymnasium aan en maken het glad, en daarna dragen ze een stoel met een hoge rugleuning naar de schaduw van de bomen. De spartiaten komen bijeen in een hoek van het terrein. Sommigen zijn rusteloos en rapen handenvol zand op, anderen staan daar rustig en betasten oude blauwe plekken. Klytaimnestra rekt haar armen, terwijl Helena haar helpt door haar haar naar achteren te binden, zodat de plukken niet in haar gezicht vallen. De vingers van haar zus bewegen zachtjes over haar hoofd.

Op de heuvel baadt het paleis in de hete zon, tegenover de rivier en de bergen, die koel en beschut zijn. Het oefenterrein is rustig en gaat half schuil achter rotsen en hoog gras. In de lente en de herfst komen de meisjes hier vaak voor muziek- en poëzielessen, maar daar is het nu te warm voor, met de zon die recht boven hen staat, en de warme lucht die als nat zand aan hun huid plakt.

Er komt een klein groepje mannen aan over het stoffige pad vanaf het paleis. De dienaars lopen van de binnenplaats af en hurken neer achter de bomen, en de spartiaten worden stil. Klytaimnestra kijkt toe terwijl de krijgers hun plek rondom de binnenplaats innemen en haar vader op de stoel met de hoge rugleuning gaat zitten. Tyndareos is klein, maar sterk, en zijn benen staan strak door de spieren. Zijn ogen blijven op de meisjes rusten, fel en scherp als die van een arend. Dan schraapt hij zijn keel. 'Jullie leven om Sparta en jullie koning te eren. Jullie vechten zodat jullie sterke, gezonde kinderen kunnen krijgen en jullie huishouden kunnen runnen. Jullie vechten om jullie loyaliteit aan de stad te bewijzen. Jullie vechten om erbij te horen. Overleven, moed en kracht zijn jullie plicht.'

'Overleven, moed en kracht zijn onze plicht,' zeggen de meisjes in koor.

'Wie begint er?' vraagt Tyndareos. Hij werpt een vlugge blik in de richting van Klytaimnestra. Ze kijkt terug, maar zwijgt. Het kan dom

zijn om de andere meisjes meteen uit te dagen; dat heeft haar broer haar geleerd. Ze worstelt al jaren tegen de spartiaten, maar er zijn altijd nieuwe dingen die ze over hen kan leren, geheime bewegingen die ze haar nog niet hebben laten zien. Het is belangrijk dat ze hen eerst observeert.

Eupoleia doet een stap naar voren. Ze kiest haar tegenstandster, een mager meisje van wie Klytaimnestra niet weet hoe ze heet, en dan begint het worstelen.

Eupoleia is traag, maar fel. Ze schreeuwt en probeert de ander bij haar haar te grijpen. Het meisje kijkt bang en maakt langzame omtrekkende bewegingen, als een zwerfkat. Als Eupoleia weer op haar hoofd afgaat, springt het meisje niet ver genoeg, en Eupoleia's vuist belandt tegen haar kaak. Het meisje valt en staat niet meer op. De wedstrijd zit erop.

Tyndareos kijkt teleurgesteld. Hij komt niet vaak naar de trainingen kijken, en als hij dat wel doet, verwacht hij een mooi gevecht. 'Iemand anders,' zegt hij.

Kyniska komt naar voren en de andere meisjes maken plaats, als bange honden. Deze dochter van een legerkameraad van Tyndareos is lang, met een haviksneus en sterke benen. Klytaimnestra weet nog dat Kyniska jaren geleden op de markt haar speeltje probeerde in te pikken, een beschilderd kleien figuurtje van een krijger.

'Tegen wie wil je vechten, Kyniska?' vraagt Tyndareos.

Er is iets in Kyniska's ogen waardoor Klytaimnestra's bloed in haar aderen stolt. Voordat ze zich als vrijwilligster kan opwerpen om tegen haar te vechten, zegt Kyniska: 'Tegen Helena.'

De meisjes houden hun adem in. Er is nog nooit iemand geweest die Helena heeft uitgedaagd, want ze weten dat het een veel te gemakkelijk gevecht zou zijn en daar valt geen eer aan te behalen. Ze zijn bang dat Tyndareos ingrijpt ten gunste van zijn dochter, maar Tyndareos begunstigt helemaal niemand. Iedereen kijkt naar hem, wachtend op antwoord. Hij knikt.

'Nee,' zegt Klytaimnestra. Ze pakt haar zus bij de arm.

Tyndareos kijkt bedenkelijk. 'Ze kan vechten als iedere andere Spartaan.'

'Ik doe het wel,' zegt Klytaimnestra.

Helena duwt haar zus aan de kant. 'Je maakt me te schande.' Ze wendt zich tot Kyniska. 'Ik vecht wel tegen je.' Ze bindt met trillende handen haar haar naar achteren. Klytaimnestra bijt zo hard op de binnenkant van haar wang dat ze bloed proeft. Ze weet niet wat ze moet doen.

Helena loopt naar het midden van het terrein en Kyniska volgt haar.

Even is het stil, terwijl het zand glinstert en er een zacht windje waait. Dan slaat Kyniska toe. Helena springt opzij, zo gracieus en snel als een hert. Kyniska doet een stap naar achteren en beweegt traag, nadenkend. Dat is de gevaarlijkste soort worstelaar, weet Klytaimnestra: eentje die denkt. Kyniska bereidt zich voor op een nieuwe aanval, en als ze weer uithaalt, beweegt Helena de verkeerde kant op en krijgt een stomp in haar nek. Ze valt zijdelings om, maar krijgt Kyniska's been te pakken en sleurt haar mee omlaag. Kyniska stoot haar vuist keer op keer tegen Helena's gezicht.

Klytaimnestra wil haar ogen sluiten, maar ze heeft geleerd dat niet te doen. Dus kijkt ze toe en denkt na over de manier waarop ze Kyniska later pijn zal doen, in het bos of bij de rivier. Ze zal haar neerhalen en haar gezicht paars laten worden tot het meisje snapt dat sommige mensen niet mogen worden aangeraakt.

Kyniska houdt op met stompen en Helena kruipt weg, met een gezwollen gezicht en bebloede handen. *Vlieg weg, vlieg weg*, wil Klytaimnestra schreeuwen, maar herten hebben geen vleugels en Helena kan amper staan. Kyniska gunt haar niet de tijd om te herstellen. Ze slaat en schopt haar opnieuw, en als Helena probeert haar naar achteren te duwen, springt Kyniska boven op haar en grist haar arm van onder haar weg.

Klytaimnestra wendt zich tot Tyndareos. Hij kijkt met een uitdrukingsloos gezicht naar het gevecht. Hij gaat niets doen, dat weet ze zeker.

Helena schreeuwt het uit en Klytaimnestra rent voor ze het weet naar het midden van het terrein. Kyniska draait zich om en haar mond valt open van verbazing, maar het is te laat. Klytaimnestra pakt haar bij haar haar en rukt haar uit alle macht opzij. Kyniska tilt haar hoofd op van de grond, maar Klytaimnestra zet haar knie in haar rug, want het meisje hoort laag bij de grond thuis. Ze haakt een arm om haar hoofd en trekt er hard aan, zich bewust van Helena, die half bewusteloos een paar centimeter bij hen vandaan in het bloederige zand ligt. Het is voorbij, denkt Klytaimnestra, maar Kyniska pakt haar bij haar been en draait hard aan haar enkel. Klytaimnestra struikelt en Kyniska neemt even de tijd om adem te halen, met bloeddorlopen ogen.

‘Dit is niet jouw gevecht,’ zegt Kyniska hees.

Je hebt het mis. Haar been doet zeer, maar de pijn kan haar niet schelen. Kyniska doet een uitval naar haar. Klytaimnestra stapt opzij en werkt haar tegen de grond. Ze gaat op Kyniska's rug staan, zodat die niet meer kan opstaan. Als ze voelt dat het lichaam bezwijkt, hinkt ze weg. Helena

haalt nauwelijks adem en Klytaimnestra tilt haar hoofd van het zand. Haar zus slaat haar armen om haar heen en Klytaimnestra draagt haar weg, terwijl haar vaders boze blik haar volgt, als een jachthond.

Klytaimnestra's enkel zwelt op. De huid kleurt paars en haar voet wordt langzaam gevoelloos. Een dienaar verbindt de wond; haar kleine handen zijn snel maar voorzichtig en ze houdt haar ogen neergeslagen. Heloten, zo worden mensen zoals zij genoemd, oorspronkelijke bewoners van het dal, die slaven zijn sinds de Spartanen hun land hebben afgepakt. Ze zijn overal in het paleis: hun gezicht bedrukt en triest in het licht van de fakkel, hun rug gebogen.

Klytaimnestra laat haar hoofd tegen de muur rusten terwijl de razerij in haar binnenste kolk. Soms voelt haar woede zo echt dat ze die er het liefst met een mes uit zou snijden. Ze is boos op Kyniska omdat die het lef had om haar zus aan te raken, op haar vader omdat hij het toeliet dat Helena in elkaar werd geslagen, en op haar moeder omdat die nooit ingrijpt als de onverschilligheid van de koning haar dochter pijn doet.

‘Het is klaar,’ zegt het meisje, terwijl ze Klytaimnestra's enkel controleert. ‘Nu moet u rust houden.’

Klytaimnestra springt overeind. Ze moet bij Helena kijken.

‘U kunt niet lopen,’ zegt de dienaar fronsend.

‘Breng me de stok van mijn oma,’ beveelt Klytaimnestra. Het meisje knikt en rent naar de vertrekken van de koning, waar Tyndareos zijn familiespullen bewaart. Ze komt terug met een prachtige houten wandelstok.

Klytaimnestra heeft haar opa Oibalos nooit ontmoet; ze weet alleen dat hij de schoonzoon van de held Perseus was. Haar oma Gorgophone staat daarentegen stevig in haar geheugen gegrift. Dat was een grote, sterke vrouw die tweemaal getrouwd was, iets ongehoords in haar land. Na de dood van haar eerste man – een koning van Messenië wiens naam Klytaimnestra niet meer weet – trouwde Gorgophone met Oibalos, al was ze ouder dan hij. Toch leefde ze langer dan hij, en Klytaimnestra herinnert zich dat Gorgophone, die gehuld was in schapehuiden toen ze stierf, aan Helena en haar vertelde dat hun familie een dynastie van koninginnen was.

‘Meisjes, jullie zullen langer in de herinnering voortleven dan jullie broers,’ beweerde Gorgophone met haar diepe stem, en de rimpels op haar gezicht waren zo dicht opeengepakt als de draden van een spinnenweb, ‘net zoals bij mij en mijn broers het geval is. Alkaios, Mestor, He-

leios... goede mannen, dappere mannen, maar is er iemand die zich hen herinnert? Welnee.'

'Weet u dat zeker?' vroeg Helena. Ze was pas twaalf, maar haar gezicht stond zo ernstig als dat van een vrouw.

Gorgophone staarde naar hen; haar ogen waren troebel maar alert. 'Je bent vurig en loyaal, maar ik zie ook bedachtzaamheid in je. Ik heb heel lang tussen koningen en helden geleefd, en ze worden na verloop van tijd allemaal te trots. Als mannen trots worden, zijn ze te goed van vertrouwen. Voeg of laat worden ze neergehaald door verraders.' Ze mompelde, maar haar woorden waren helder en wijs. Klytaimnestra luisterde geboeid. 'Ambitie, moed, wantrouwen. Voor jullie het weten, zijn jullie koningin en dan zullen jullie dat nodig hebben als jullie langer willen leven dan de mannen die van jullie af willen.' Een paar uur later was Gorgophone dood, en Klytaimnestra had haar woorden keer op keer overdacht en ervan genoten als van druppels honing die op haar lippen waren achtergebleven.

Nu bonkt haar enkel. Klytaimnestra leunt op haar oma's stok en loopt langs de stenige zalen en gangen. De toortsen aan de muur werpen schaduwen die eruitzien als zwarte figuren die op amforen zijn geschilderd. Ze komt bij het gynaikeion en klemt haar kiezen op elkaar tegen de pijn in haar been. Hier zijn de ramen kleiner, en de muren zijn beschilderd met felle patronen. Klytaimnestra loopt naar de baden, waar Helena zou moeten rusten, en blijft een ogenblik buiten staan. Ze hoort luid en duidelijk stemmen.

'Ik vertel het je niet,' zegt Helena. 'Dat is niet eerlijk.'

'Het is niet eerlijk dat ze tegen je gevochten heeft. Je weet hoe die dingen gaan. Als er één je kan uitdagen, gaan anderen het ook doen.' Het is Polydeukes. De stem van haar broer klinkt scherp, als het blad van een bijl. Helena zwijgt. Ze hoort het geluid van water en van Polydeukes' ongeduldige voetstappen, heen en weer, heen en weer.

'Zeg het, Helena, anders vraag ik het aan Klytaimnestra.'

'Dat hoeft niet,' zegt Klytaimnestra en ze gaat naar binnen.

Helena ligt in een beschilderde kleien badkuip. De wonden op haar armen zijn bedekt met kruiden; haar gezicht is kapot en toegetakeld. Haar lippen zijn gezwollen en een van haar ogen zit halfdicht, waardoor de lichtblauwe iris nauwelijks te zien is, als een glimp van een heldere lucht op een bewolkte dag. Polydeukes draait zich om. Hij is slank, net als Klytaimnestra, maar langer, en zijn huid heeft de kleur van honing. Nu hij twintig is, zal hij binnenkort ophouden met trainen en naar de oorlog gaan.

‘Kyniska heeft Helena uitgedaagd,’ begint Klytaimnestra. Polydeukes maakt met een vertrokken gezicht aanstalten om weg te lopen. Ze pakt zijn arm beet. ‘Maar jij gaat niks doen. Ik heb het geregeld.’

Polydeukes kijkt naar haar heen. Er is een fonkeling in zijn ogen die Klytaimnestra maar al te goed kent: haar broer is net een vlam, altijd klaar om de boel op te stoken. ‘Dat had je niet moeten doen,’ zegt hij, en hij schudt haar van zich af. ‘Nu is Vader kwaad.’

‘Op mij, niet op jou,’ zegt Klytaimnestra, die wel weet hoe vreselijk haar broer het vindt om Tyndareos teleur te stellen.

‘Ze deed het om me te beschermen,’ zegt Helena. ‘Dat meisje was me aan het vermoorden.’

Polydeukes balt zijn vuisten. Helena is zijn lievelingetje, dat is altijd al zo geweest.

‘Ze had geen keus,’ vervolgt Helena. Ze praat langzaam, gepijnigd. Polydeukes knikt, doet zijn mond open alsof hij iets wil zeggen, maar vertrekt dan, en zijn voetstappen klinken licht op de stenen vloer. Helena doet haar ogen dicht en laat haar hoofd tegen de badrand rusten.

‘Ik schaam me,’ zegt ze. Klytaimnestra kan niet zien of ze huilt. Het licht is gedempt en het ruikt naar bloed.

‘Je bent tenminste niet dood,’ zegt Klytaimnestra. Noch Tyndareos, noch enige andere Spartaan zou het ermee eens zijn dat een leven in schande beter is dan een roemrijke dood, maar dat kan Klytaimnestra niks schelen. Zij leeft liever. Die roem kan ze later wel verdienen.

Ze treft haar vader in het *megaron*, waar hij met Kastor en Leda aan het praten is. De grote zaal is ruim en prachtig verlicht, en ze hinkt langs de met fresco’s versierde muren naar de troon. Naast haar zijn de geschilderde figuren aan het rennen, jagen en vechten in kleuren zo fel als de ochtendzon: bange zwijnen, woeste jachthonden, en helden met speren, hun lange haar net golven in de oceaan. Vluchten ganzen en zwanen vliegen boven de glinsterende vlakten, en onder hen galopperen paarden.

Tyndareos zit op zijn troon bij de haard met een kelk vol wijn in zijn hand, en naast hem heeft Leda plaatsgenomen op een kleinere stoel, die bekleed is met lamsvachten. Kastor leunt, ontspannen als altijd, tegen een van de zuilen. Als hij Klytaimnestra in het oog krijgt, lacht hij naar haar. ‘Je werkt je altijd in de nesten, zus,’ zegt hij. Zijn gezicht heeft, net als dat van Polydeukes, al scherpe mannelijke trekken.

‘Kyniska zal snel herstellen,’ zegt Tyndareos.

‘Daar ben ik blij om,’ antwoordt Klytaimnestra. Ze is zich bewust van de geamuseerde blik van haar broer achter haar: als Kastor iets leuk vindt, is het wel heibel en toekijken hoe iemand anders ervanlangs krijgt.

‘We hebben geluk dat het een meisje was,’ vervolgt Tyndareos. Dat weet Klytaimnestra allang. Koningskinderen kunnen brand stichten, verkrachten, stelen en moorden wat ze willen. Maar het is verboden om de zoon van een andere edelman een haar te krenken.

‘Kyniska heeft uw dochter kwaad gedaan,’ zegt Klytaimnestra.

Haar vader fronst geërgerd zijn voorhoofd. ‘Jij hebt Kyniska kwaad gedaan. Je hebt haar geen eerlijk gevecht gegeven.’

‘Je kent de regels,’ voegt Leda eraan toe. ‘Als twee meisjes vechten, wint er een en verliest de ander.’ Ze heeft gelijk, dat weet Klytaimnestra, maar het ligt niet altijd zo eenvoudig bij wedstrijden. Leda heeft hun geleerd dat er in elk gevecht winnaars en verliezers zijn en dat daar niets aan veranderd kan worden. Maar stel dat de verliezer een dierbare is en je moet toekijken hoe ze ten onder gaat? Stel dat ze het niet verdient om in elkaar te worden geslagen en in het stof te bijten? Altijd als Klytaimnestra dat soort vragen stelde toen ze klein was, schudde haar moeder haar hoofd: ‘Je bent geen god,’ zei ze. ‘Alleen goden kunnen ingrijpen in dat soort zaken.’

‘Kyniska zou Helena hebben vermoord.’ Klytaimnestra herhaalt wat haar zus heeft gezegd, al weet ze dat het niet waar is. Kyniska zou Helena alleen maar ernstig hebben verwond.

‘Ze zou niemand vermoorden,’ zegt Tyndareos.

‘Ik ken Kyniska.’ Kastor bemoeit zich ermee. ‘Dat meisje is gewelddadig. Ze heeft een keer een heloot doodgeslagen.’

‘Hoe ken je haar dan?’ vraagt Leda spottend, maar Kastor geeft geen krimp. Ze zijn allemaal maar al te goed op de hoogte van zijn voorkeuren. Klytaimnestra hoort nu al jaren gekreun en gefluister achter gesloten deuren. Er hebben dienaressen en dochters van edele krijgers in het bed van haar broers gelegen, en dat zal zo doorgaan tot Kastor en Polydeukes besluiten te trouwen. Als Klytaimnestra door het paleis loopt, kijkt ze altijd naar de dienaressen die wijn inschenken, vlees snijden en vloeren schrobben, en dan vraagt ze zich af wie van hen met Kastor naar bed zijn geweest. De meesten, waarschijnlijk. Maar het is heel makkelijk om degenen eruit te pikken die met Polydeukes hebben geslapen. Dat zijn de meisjes die op Helena lijken, met licht haar en een bleke huid, en met ogen als waterbronnen. Niet zoveel.

‘Vader,’ zegt Klytaimnestra, ‘ik heb gewoon gedaan wat soldaten in

een oorlog ook doen. Als ze zien dat een vriend naast hen dreigt te sterven, komen ze hem te hulp en vechten.'

Tyndareos verstevigt zijn greep om de kelk. 'Wat weet jij nou van oorlog?' Hij laat zijn woorden in de lucht hangen. 'Wat weet jij nou van wat dan ook?'

'Eindelijk heeft iemand Kyniska een keer haar verdiende loon gegeven,' zegt Kastor vrolijk als ze het megaron verlaten. Hij draagt zijn zus op zijn schouders en Klytaimnestra ziet zijn haar golven terwijl hij loopt. Ze herinnert zich dat ze dit als kind ook altijd deden: Klytaimnestra op Kastors rug en Helena op die van Polydeukes. De twee jongens renden om het hardst met hun zusjes op de rug, waarna ze omvielen en lachten tot hun gezicht er pijn van deed.

'Ik kan haar wel vermoorden,' antwoordt ze.

Kastor schiet in de lach. 'Ach ja, je bent altijd al opvliegend geweest. *En* je geeft altijd meer om anderen dan om jezelf.'

'Dat is niet waar.'

'Je weet heus wel dat het zo is. Niet dat je om iedereen geeft, natuurlijk. Alleen om je familie.'

Ze komen bij de stallen, vlak bij het lager gelegen deel van het paleis, waar het terrein gelijkmatiger en minder stenig is. Sommige jonge mannen zijn aan het trainen, anderen voeren de paarden.

'Kom,' zegt Kastor. 'Laten we een eindje gaan rijden.' Ze bestijgen samen een stoere hengst die is vernoemd naar Ares, de god van de oorlog, en rijden naar de vlakke, richting de Eurotas. Ze komen langs de vijgenbomen, over de dorre aarde die bezaaid is met gele en rode bloemen, steeds dichterbij de rivier. Ares' hoeven laten een wolk van stof en zand opstuiven, tot ze eindelijk in het water van de rivier spetteren. Kastor rijdt snel, fluitend en lachend, en Klytaimnestra klemt zich aan hem vast; haar enkel doet zeer en haar gezicht wordt verwarmd door de zon. Wanneer ze stilsthouden, helpt Kastor haar afstijgen en gaan ze op de rivieroever zitten. Hier groeit gras en er zijn bloemen, maar soms vind je er ook stinkende, rottende lijken.

'Toch weet je best dat Vader gelijk heeft,' zegt Kastor, terwijl hij op zijn rug gaat liggen. 'Kyniska had alle recht om Helena te slaan.'

'Nietwaar. Helena is anders.'

'We zijn allemaal anders, op onze eigen manier.'

Haar ogen kruisen de zijne. 'Je weet best wat ik bedoel.'

Kastor grijnst. 'Het is niet goed dat je haar te veel beschermt. Je on-

derschat haar. Als Kyniska haar was blijven slaan, zou Helena de volgende keer harder hebben gevochten.’

‘En als ze was doodgegaan?’

Hij trekt geamuseerd zijn wenkbrauwen op. ‘Mensen hebben elkaar altijd uitgedaagd. De sterksten staan op en vallen neer, de zwaksten komen en gaan. Maar sommigen blijven staan.’ Hij speelt met een grasrietje en rukt het uit de grond. ‘Jij hebt de kracht van Vader en Moeder geërfd, maar Helena heeft haar eigen kracht. Ze mag dan lief en tenger zijn, maar ze is geslepen. Het zou me niks verbazen als ze het langst leeft van ons allemaal.’

Zijn scherpzinnigheid verwarmt haar als een door de zon opgewarmde steen. Zo is haar leven altijd geweest: plezier en ellende, wedstrijden en spelen, haar broer altijd aan haar zij om de mysteries van de wereld te ontrafelen en erom te lachen.

Heel even vraagt ze zich af hoe het zal zijn als hij er niet meer is.